

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА  
УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ УСНОЇ ІСТОРІЇ

**СУСПІЛЬНІ ЗЛАМИ І ПОВОРОТНІ МОМЕНТИ:  
МАКРОПОДІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ  
АВТОБІОГРАФІЧНОЇ РОЗПОВІДІ**

**Матеріали Міжнародної наукової конференції  
25-26 вересня 2014 р.**



Львів 2014

**«Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді»:** Матеріали Міжнар. наук. конф., [м.Львів] 25-26 вересня 2014 р. / [Упорядники: О.Р.Кісь, Г.Г.Грінченко, Т.Пастушенко]. – Львів.: Інститут народознавства НАН України, 2014. – с.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту народознавства НАН України. Протокол № 8 від 18 листопада 2014 р.*

У збірнику представлені доповіді учасників та учасниць конференції з усної історії «Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді», яка була організована Українською асоціацією усної історії та Інститутом Історії Церкви і відбулася 25 - 26 вересня 2014 р. в Українському католицькому університеті у Львові.

У фокусі представлених доповідей – значущі події української історії ХХ-ХХІ ст. (Перша та Друга світові війни, масові депортації, перебудова, війна в Афганістані, революція Гідності та окупація Криму). Дослідники обговорювали питання особливостей осмислення й відображення історичних зламів, розривів та соціальних революцій у спогадах безпосередніх свідків та учасників таких подій: формальних і неформальних лідерів, героїв і антигероїв, відсторонених спостерігачів та безпосередніх активних учасників, членів різних груп інтересів та дистанційних груп підтримки. Дискусія навколо методологічних питань усної історичної досліджень в сучасній Україні стала лейтмотивом форуму.

Видання розраховане на істориків, краєзнавців, вчителів і викладачів історичних дисциплін, архівних та музейних працівників, аспірантів та студентів гуманітарних спеціальностей.

Матеріали подані в авторській редакції. Автори вміщених статей висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з позицією редколегії, і несуть повну відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

#### Редакційна колегія:

*ак. Павлюк С.П., д.і.н. Грінченко Г.Г., к.і.н. Кісь О.Р.,  
к.і.н. Пастушенко Т., к.і.н. Годованська О.*

#### Рецензенти:

*О.О.Боряк, д.і.н., провідний науковий співробітник, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України*

*О.А. Удод, д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України*

В оформленні обкладинки використано світліну з весілля на Майдані: 15 лютого 2014 побралися Данило Клех і Христина Кривдик, обоє - волонтери виконавчого комітету центрального штабу Самооборони Майдану. Фото Ірини Вовк. Публікується з дозволу авторки та молодят.

© Інститут народознавства НАН України 2014.

© Українська асоціація усної історії, 2014.

© Автори публікацій, 2014.

ISBN 978-966-02-7398-6

## ЗМІСТ

Грінченко Г. *Передне слово: Усна історія новітнього часу: суспільні виклики й академічні реакції*.....5

### **Інтерв'ювання, інтерпретація, репрезентація: методологічні виклики усної історичної практики**

Кісь О. *Гендерні аспекти практики усної історичної досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації*..... 11

Вилегала А. *Усна історія «закордоном»: про методологічні проблеми, що виникають у процесі досліджень в іншій країні* ..... 42

Куделя-Свйонтек В. *Забілені плями. Усна історія визначних історичних подій сьогоденні*.....60

### **Історичні травми й трагедії в ракурсі усної історичної оповіді**

Кузьменко О. *Образ «страху» як етноконстанта фольклорних наративів про історичні грами першої половини ХХ ст.* .....83

Пастушенко Т. *«Солдат-переможець» як формула презентації досвіду війни в біографічних історіях колишніх радянських військовополонених* .....102

Кислий М. *Феномен посттравматичного покоління на прикладі дитинства кримських татар в депортації* .....119

Виноградська Г. *Депортації 1940-х років у оповідях нагсянців та холмщаків: ключові смислові акценти* ..... 129

Ці та інші дотичні питання обумовили логіку формування конференційних секцій та змістовний дизайн цієї збірки. Конференційні матеріали тут згруповані у чотири тематичних блоки: «Інтерв'ювання, інтерпретація, репрезентація: методологічні виклики усноісторичної практики», «Історичні травми й трагедії в ракурсі усноісторичної оповіді», «Влада, суспільство, людина крізь призму особистого досвіду» та «Майдан як особистий досвід і дослідницьке поле». Маємо щиро надію, що ці тексти стануть у нагоді всім, хто цікавиться методом усної історії, її дослідницькими та інтерпретаційними можливостями, потужним потенціалом співробітництва, комунікації та розуміння природи людських спогадів.

Гелінада Грінченко,  
голова УАУІ.

Оксана КІСЬ  
Інститут народознавства НАН України

## **ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ПРАКТИКИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ОСОБЛИВОСТІ ЖІНОЧОГО ДОСВІДУ, ПАМ'ЯТІ І НАРАЦІЇ**

Дослідники у різних дисциплінах неодноразово поставали перед питанням: чи існують суттєві відмінності у спогадах чоловіків та жінок? Коли так, то в чому саме вони полягають і чим зумовлені? Чому варто приділяти особливу увагу жіночим розповідям про пережите? Що можуть дати історикові особисті жіночі наративи, на відміну від чоловічих? Яка цінність і специфіка власне жіночих спогадів? У цій статті я спробую, на основі узагальнення результатів великої кількості різноманітних досліджень, що доводять суттєві гендерні відмінності в особистих спогадах жінок і чоловіків, показати, яким чином спогади українок збагачують, розширюють і коригують – а інколи можуть й підважити – існуючі нині знання про недавнє українське минуле.

### **Гендерні аспекти спогадів**

Отже, дослідники наголошують, що є принаймні три причини для того, щоб вважати жіночі спогади відмінними від чоловічих і приділяти їм відповідну увагу та зважати на їхню гендерну специфіку.

По-перше, існують цілком очевидні гендерні відмінності у тому, як чоловіки та жінки досвідчували різні події, яким чином були у них залучені та у тому, як ці події вплинули на жінок і чоловіків.

По-друге, як засвідчують дослідження гендерних особливостей пам'яті у різних європейських культурах, чоловіки та жінки фіксують та зберігають у пам'яті різні аспекти тих подій, свідками чи учасниками яких вони були. Тобто те, ЩО і ЯК запам'ятала жінка може суттєво відрізнятись від картини тієї самої події, що постала у пам'яті чоловіка.

По-третє, гендерна лінгвістика давно довела, що існують значні гендерні відмінності у мові та мовленні чоловіків та жінок – як усній, так і письмовій; жіночі розповіді про минуле мають свої виразні особливості порівняно з чоловічими. Таким чином жіноча репрезентація спогадів відізнятиметься від чоловічої за багатьма параметрами.

Окрім того, історик не може ігнорувати демографічний фактор: через суттєво вищу середню тривалість життя (в Україні – 74 роки для жінок і 62 для чоловіків відповідно) та через інші чинники, жінки фактично кількісно переважають серед тих, хто готовий ділитися своїми особистими спогадами про недавнє минуле з істориками. Численні усноісторичні проекти, реалізовані в Україні за останні два десятиліття, недзвозначно засвідчують домінування саме жіночих наративів про ті чи інші події українського недавнього минулого, незалежно від теми дослідження. Зокрема, ось що виявилось, при кількісному аналізі значного масиву опублікованих особистих спогадів про Голодомор. Огляд низки видань матеріалів проектів збирання свідчень про Великий Голод (міжнародного, загально-національного, регіонального та місцевого масштабу) показав такий факт: у двадцяти двох проаналізованих збірниках спогадів про Голодомор містилося загалом 2 918 роповідей, з яких 2 129 (73%) становили жіночі та 789 (23%) відповідно чоловічі спогади.<sup>1</sup> Подібна тенденція простежується і в інших тематичних ділянках. Наприклад,

<sup>1</sup> Кісь О. Голодомор 1932-33 років крізь призму жіночого досвіду // Народознавчі Зошити. – 2010, № 5-6. – С. 634

спогади жінок чисельно переважають і в солідному 9-томному виданні «Усна історія степової України», де представлено матеріали численних усноісторичних експедицій селами Півдня України (видана Інститутом археографії НАН України, Запоріжжя у 2008-2010 роках). Таким чином, у розпорядженні істориків є матеріал, який у масі своїй відображає досвід саме жінок, то ж ігнорувати цей факт неможливо. Дослідникам слід знати гендерні особливості досвіду, пам'яті та мовних репрезентацій, мати їх на увазі та враховувати при аналізі особистих спогадів очевидців та учасниць подій.

Розглянемо ці аспекти уважніше та з'ясуємо, що саме ця гендерна специфіка жіночих спогадів може дати для кращого розуміння історії України у недавньому минулому (протягом ХХ ст.).

### Гендерні відмінності історичного досвіду

Гендер є одним з наскрізних, структуруючих принципів у будь-якій етнічній культурі. В традиційних сутспільствах кожна сфера діяльності так чи інакше маркована як чоловіча чи жіноча, та відповідно чоловікам та жінкам приписані різні соціальні ролі, норми поведінки, функції та способи самореалізації. Відомо, що в українських сім'ях та сільських громадах існував чіткий гендерний розподіл праці, прав та повноважень, діяли подвійні норми моралі, а гендерні стереотипи незмінно приписувати чоловікам та жінкам докорінно різні риси вдачі, нахили та здібності.<sup>2</sup>

У 1920-х роках, попри зростаючий вплив модернізації (освіта, механізація, транспорт, електрика тощо), українські селяни все ще жили у засадничо традиційному суспільстві, що керувалося столітніми звичаями та нормами. За народними уявленнями-

<sup>2</sup> Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Львів, 2008. – 272 с.

ми, жінки та чоловіки мають різне життєве призначення, то ж і виховання їхнє суттєво відрізнялося, їх готували для різних соціальних ролей. А що сім'я та материнство вважалося осердям жіночої долі, то дівчаток змалку навчали господарювати та турбуватися про інших. Натомість чоловіка визнавали головою родини, годувальником і власником господарства, його думка була вирішальною при ухваленні загальносімейного рішення, і саме чоловік представляв родину перед громадою.<sup>3</sup> Визначені культурою сфери відповідальності, повноваження та функції, соціальні ролі наділяли чоловіків та жінок доволі відмінними знаннями, навиками, ресурсами та відповідальністю.

Уважніший безсторонній погляд на події української історії протягом ХХ ст. дозволяє помітити, що вони по-різному заторкнули жінок і чоловіків, бо з огляду саме на оцей усталений гендерний лад вони виявилися залучені у ті самі події в різних способів, по-різному реагували на те, що відбувалося навколо, словом – здобули різний історичний досвід, обумовлений саме гендерним укладом та панівною гендерною ідеологією. Яскравим прикладом цього може слугувати період примусової колективізації та Голодомор, де згадані чинники значною мірою детермінували поведінку і вчинки чоловіків і жінок та способів їх взаємодії з органами радянської влади.

Під час насильницької колективізації, попри традиційно патріархальний уклад селянської сім'ї, жінки демонстрували велику активність, відвагу і наполегливість у захисті майна та інтересів своїх родин.<sup>4</sup> Характерно, що через кількісне перева-

<sup>3</sup> Про це докладніше див.: Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: структура і функції. – Львів, 1999; Кісь О. Жінка в традиційній... - С. 140-85.

<sup>4</sup> Viola Lynn. Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – New York: Oxford University Press, 1996. – Р. 181–204; Сапицька О. Учатся жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі, 1928-1932 // Гілея. - № 6, 2006. – С. 84-94.

жання жінок серед учасників селянських повстань, в офіційних звітах їх найчастіше називали *бабськими бунтами чи волинками*.<sup>5</sup> За деякими підрахунками, наприклад, на Житомирщині, жінки становили до 70% учасників заворушень, хоча їх лідерами все ж були чоловіки.<sup>6</sup> Пізніше, вже під час голоду, також відомі непоодинокі випадки, коли жінки гуртом відстоювали свої інтереси – чи то захищаючи запаси посівного зерна, протестуючи проти безоплатної праці в колгоспах, чи вимагаючи від влади продуктів для харчування дітей.<sup>7</sup> На Вінничині, наприклад, місцеві органи влади раз-по-раз інформували республіканське керівництво про такі факти: юрба зі 150 осіб, переважно жінок, захопила поле цукрового буряку; близько 300 молодих жінок намагалися захопити колгоспний запас кукурудзи в іншому селі.<sup>8</sup> Численні випадки захоплень групами жінок службових будівель, житлових будинків місцевих урядників та колгоспних контор: жінки погрожували зруйнувати споруди, якщо їхні вимоги про їжу для голодуючих дітей не буде задоволено.<sup>9</sup>

Чим можна пояснити таку активність і навіть войовничість селянок, попри їх загально підлеглу роль у родинах і певну відстороненість від громадсько-політичних справ? Тут варто звернути увагу на традиційно центральну роль жінок у родинно-

<sup>5</sup> Сапицька О. Сільські жінки України у період підготовки і проведення суцільної колективізації, 1928 – сер. 1933. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. Даля, 2007. – С. 17.

<sup>6</sup> Махорін Г. Опір геноциду у 1932–1933. – Житомир: БВ Котвицький, 2008. – С. 20, 24-25, 81-82.

<sup>7</sup> Кісь О. Голодомор 1932-33 років крізь призму жіночого досвіду... – С. 637.

<sup>8</sup> Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство в 20-30 роках ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. – С. 259–60.

<sup>9</sup> Гринько А. Жіночі заворушення як засіб боротьби за виживання дітей у 1932-33: на матеріалах Поділля // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Огієнка. Серія історична. – № 3, 2010. – С. 373.

Viola L. Peasant Rebels under Stalin... – Р. 373.

му харчуванні – сфері, яка потрапляла під удар першою під час експропріації продовольчих запасів та худоби. На думку історика Лин Віули, жінки брали на себе ініціативу у справі захисту продовольчих запасів саме тому, що почували себе відповідальними за харчування своїх родин – це була їхня сфера повноважень, і тому вони чинили «спротив політиці та заходам, які ставили під загрозу існування їхніх родин та безпосередньо зазіхали на їхню сферу життя і праці.»<sup>10</sup>

Парадоксальним чином, згадана організована, відкрита і не рідко войовнича протидія жінок колективізації, як зауважують дослідники, не спричиняла адекватних за жорсткістю покарань чи масових репресій. Жінки зазнавали значно менше покарань від влади тому, що – через панівні гендерні стереотипи – вона не сприймала жінок як серйозну опозиційну політичну силу, яка несла б реальну загрозу новому режимові. «Жіноцтво не розглядалося як рівноправна стать, а як темна частина і без того темних селянських мас.»<sup>11</sup> З іншого боку, у своїх протестах жінки позиціонували себе насамперед як матерів-годувальниць, які не можуть сповнити свій святий обов'язок – турботи про дітей. Така культурно-схвалена позиція додавала легітимності їхнім вимогам та вчинкам. Як наслідок, влада виказувала більше толерантності до жіночих протестів, подекуди навіть задовільняла вимоги бунтівниць і загалом застосовувала значно м'якші форми покарань.<sup>12</sup>

На жаль, статистичні та демографічні дані про репресії щодо бунтівних селян не подають частки чоловіків та жінок серед покараних радянською владою (ув'язнених, засланих, розстріляних). Однак, зважаючи на загалом патріархальний уклад се-

<sup>10</sup> Там само. – Р. 181–182, 187.

<sup>11</sup> Там само. – Р. 187.

<sup>12</sup> Докладніше про це див.: Kis Oksana. Defying Death: Women's Experience of the Holodomor, 1932-33 // ASPASIA. International Yearbook of Central, Eastern and Southern European Women's and Gender History. – Vol. 7, 2012. – Р. 42-67

лянського життя, де саме чоловік-батько вважався головою сім'ї та господарем основного майна (землі, худоби, хати тощо), виконуючи представницькі функції від імені цілої сім'ї у громаді, можемо цілком обгрунтовано припустити, що саме чоловіки, які відкрито протидіяли силовому усупільненню майна чи (від імені цілої родини) відмовлявся від вступу в колгосп, були основними мішенями переслідувань.

Припущення про те, що репресії влади були спрямовані головню проти чоловіків-голів родин, знаходить своє підтвердження у спогадах, де згадується про арешт батька, його подальше засудження до ув'язнення, заслання чи розстрілу. Часто у спогадах також згадують про батька, який помер чи то задовго до Голодомору чи на самому початку голодування. При загрозі жорстоких репресій, батько нерідко потайки втікав до великого міста чи в інший регіон, тоді як його сім'я (жінка і діти), як правило, протягом тривалого часу залишалась на попередньому місці. Спогадів про арешт матері, натомість, вкрай мало. Хай там що, але на час Голодомору чимало чоловіків не були зі своїми родинами, тоді як уся відповідальність за виживання дітей і старих лягала на плечі жінок. У спогадах тих, хто досвічив Голодомор дитиною, постать матері є центральною і значущою, тоді як згадки про батька вкрай рідко бувають такими виразними, його фігура частіше перебуває на периферії розповіді.<sup>13</sup> Таким чином, стає очевидно, що жінки та чоловіки – особливо з порівняно заможних та «розкуркулених» родин – нерідко мали суттєво відмінний досвід у роки Голодомору. Фактично, за умови відсутності батька, жіночі стратегії виживання, які могли забезпечити порятунок цілих родин, становлять винятковий дослідницький інтерес. Усвідомлення того, що досвід Голодомору

<sup>13</sup> Про це докладніше див.: Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору // Українознавчий Альманах (щорічник Центру Українознавства КНУ ім. Шевченка). – Вип. 6, 2011. – С. 101-107

у значної частини українських жінок і чоловіків міг бути дуже різним, дозволить дослідникам прискіпливіше аналізувати та адекватніше інтерпретувати доступні офіційні документи та особисті спогади, вибудовуючи більш цілісну картину трагедії, оцінюючи її віддалені наслідки та впливи на пост-геноцидне українське суспільство.

Таким чином, реакції чоловіків і жінок на історичні події та спосіб їхньої залученості у відповідні ситуації і процеси відрізняється тією мірою, якою відрізняються їхні гендерні ролі. Гендерний розподіл сфер діяльності, функцій і компетенцій, панівні гендерні норми, гендерно-детерміновані знання, навички і вміння обумовлюють гендерно-специфічні моделі поведінки у певних обставинах. Через це жінки і чоловіки по-різному досвідчують історичні події, та зазнають різного впливу тих самих історичних явищ

### Гендерні особливості пам'яті

В останні кілька десятиліть дослідники чимало уваги приділяють дослідженням того, що і як запам'ятовують чоловіки та жінки про події, які їм довелося досвідчити особисто (бачити на власні очі чи брати участь). Що чоловіки і жінки вважають важливим чи другорядним, що фіксується у їхніх спогадах, а що минає непомітно і поринає у забуття? Йдеться про дослідження так званої «автобіографічної пам'яті»,<sup>14</sup> тобто «суб'єктивного відображення пройденого людиною відрізка життєвого шляху, що вирізняється фіксацією, збереженням, інтерпретацією і актуалізацією автобіографічно значущих подій і станів».<sup>15</sup>

<sup>14</sup> Термін широко застосовується у світовій науці: *Autobiographical Memory* / Ed. by Rubin D. – Cambridge, 1986; Conway M. *Autobiographical Memory. An Introduction*. – Buckingham, 1990.

<sup>15</sup> Нуркова В.В. Методы исследования автобиографической памяти в психологии // Вестник РАО. – 1999, № 2. – С. 12-13

Попри чималу кількість розвідок на цю тему, зроблених на матеріалах інших культур, студій з гендерних аспектів пам'яті виконаних в Україні обмаль. Виняткове значення для розуміння гендерної специфіки запам'ятовування, зберігання та відтворення спогадів про минулі події має дослідження харківської ученої-психолога Олени Іванової.<sup>16</sup> У ньому на прикладі спогадів людей різного віку і статі про Другу світову війну дослідниця виявила низку закономірностей, які власне й віддзеркалюють характерні для чоловіків та жінок особливості пам'яті.

Що стосується структури наративу, то для чоловіків та жінок однаково властиві причинно-наслідкові зв'язки, однак чоловіки ще й демонструють схильність досить чітко вибудовувати хронологічну послідовність подій. Жіночі розповіді містять прогалини у часовій подієвості, натомість вони частіше заповнені власними міркуваннями, рефлексіями, оцінками значення тих подій.<sup>17</sup> У чоловічих спогадах оцінки подій однозначні і лаконічні (перемога-поразка, ворог-союзник), тоді як жінки схильні розмірковувати про людську ціну перемоги та оцінювати війну (а не воюючі сторони) як негативне явище, що приносить страждання.<sup>18</sup> У чоловічих наративах про війну частіше присутня конкретна інформація (назви бойових операцій, типи зброї, прізвища командирів, тощо). У жінок натомість війна постає як загальнонаціональна трагедія, виходить за межі фронту та охоплює її різні прояви і верстви (окупацію, тил, партизани, концентраційні табори тощо).<sup>19</sup> Також чоловіки більш точно, докладно та масштабно подають географічну локалізацію подій, тоді як жінки значно менше уваги приділяють цьому аспекто-

<sup>16</sup> Іванова Е. О гендерных особенностях памяти // Гендерные исследования. – Т. 3. – 1999. – С. 242-252

<sup>17</sup> Там само. – С. 248-249

<sup>18</sup> Там само. – С. 249

<sup>19</sup> Там само. – С. 249

ві – простір їхніх розповідей порівняно звуужений, але натомість щільно заселений людьми.<sup>20</sup> Таку специфіку підтверджують й інші дослідження: чоловіки частіше за жінок схильні включати опис місцевості у свої автобіографічні розповіді.<sup>21</sup>

Іншою важливою прикметою є те, що у спогадах про події жінки частіше представляють їх через особисту залученість (розповідають про те, що бачили чи досвідчили особисто), їхня розповідь вибудовується навколо значущих подій особистого життя чи через сімейну історію.<sup>22</sup> Вмонтованість жінок у сімейне життя може навіть формувати їхнє бачення світу та сприйняття історичного часу. Часто жінки використовують значущі сімейні події як віхи, за якими реконструюють минуле.<sup>23</sup> Дійовими особами (головними персонажами) жіночих спогадів є звичайні люди, тоді як у чоловічих наративах акторами стають визначні діячі чи інституції (держави, армії, владні структури тощо). Пам'ять жінок значно більш емоційно насичена та особисто значуща, вона містить більше оцінкових суджень, моральних оцінок, узагальнюючих висновків, тоді як чоловіча містить більше фактів про події минулого.<sup>24</sup> Висновки Олени Іванової значною мірою суголосні результатам подібних студій в інших країнах, що дозволяє говорити про можливі збіги гендерної специфіки пам'яті і за іншими параметрами та з достатньою мірою впевненості залучати висновки іноземних учених для вивчення української історії.

<sup>20</sup> Там само.– С. 247-248

<sup>21</sup> Loftus Elizabeth F., Mahzarin R. Banaji, Jonathan W. Schooler, Rachael A. Foster. Who Remembers What?: Gender Differences in Memory // Michigan Quarterly Review. – Vol. 26 (1), 1987. – «Women and Memory». – P. 77

<sup>22</sup> Иванова Е. О гендерных особенностях памяти... – С. 249

<sup>23</sup> Sangster Joan. Telling Our Stories: Feminist Debates and the Use of Oral History // The Oral History Reader / Ed. by R.Perks and A. Thompson. – London: Routledge, 1998. – P. 89

<sup>24</sup> Иванова Е. О гендерных особенностях памяти... – С. 250-251

Дослідники гендерних аспектів пам'яті переконують, що абсолютно некоректно було б ставити питання про те, у кого – чоловіків чи жінок – пам'ять краща, чи хто здатен точніше відтворити у спогадах подробиці пережитого. Елізабет Лофтус з колегами, які проаналізували результати кількох десятків різноманітних психологічних експериментів та досліджень щодо гендерних відмінностей пам'яті, дійшли висновку, що нема жодних підстав стверджувати кращі здібності до запам'ятовування у жінок чи чоловіків, натомість існують відмінності у тому, який тип інформації чоловіки та жінки пам'ятають (зберігають та відтворюють) краще.<sup>25</sup> Виявилось, що жінки і чоловіки звертають більше уваги на сторони явищ і подій, які відповідають їхнім інтересам, і відповідно зберігають краще і більше інформації саме про близькі їм речі. В результаті експерименту виявилось, що чоловіки і жінки є точнішими у пригадуванні і стійкішими до навіювання хибної думки саме у спогадах про ті речі, які є для них ближчими (співвідносяться з чоловічими та жіночими інтересами відповідно).<sup>26</sup>

Усноісторичні дослідження надають чимало прикладів, які не лише яскраво ілюструють гендерні особливості історичного досвіду, але й унаочнюють гендерні відмінності у змісті спогадів чоловіків та жінок. Зразком може слугувати й інтерв'ю з подружжям похилого віку, Марією та Віктором Шангутовими (на Житомирщині).<sup>27</sup> Показовим у ньому є те, що обоє – чоловік та дружина – одного віку, однакової освіти, обоє українці, з одного села родом. Єдина соціальна характеристика, яка їх розрізняє –

<sup>25</sup> Loftus E.F., Mahzarin R. Banaji, Jonathan W. Schooler, Rachael A. Foster. Who Remembers What?.. – P. 82

<sup>26</sup> Там само. – P. 78-79

<sup>27</sup> Інтерв'ю записане у грудні 2002 р. в межах дослідного проекту Берлінського Вільного Університету «Притулок для дітей іноземців» під керівництвом проф. Волкера Фадінгера.



це стаття. Вони обоє одночасно перебували на примусових роботах у Німеччині, про що й розповідали під час інтерв'ю. Однак зміст розповіді жінки досить суттєво відрізнявся від того, про що згадував її чоловік як за переліком тем, які порушувалися, так і за тривалістю та детальністю розповіді на ту чи іншу тему.

Більша за обсягом і щільністю розповіді частина спогадів Віктора складалася зі спогадів про таке:

- *технологічні особливості виробництва і праці остарбайтерів на військових заводах* (опис устаткування, отруєння токсичними речовинами, спілкування з німецькими працівниками, режим роботи тощо)
- *воєнні події* (початок війни, встановлення окупаційної влади у селі, відправка української молоді до Німеччини, бомбардування заводу, визволення союзницькими військами)
- *побут остарбайтерів у таборах* (харчування, втечі з табору щоб роздобути їжу у селян, медичне допомога)
- *робота у фермера* (опис робіт і харчування, стосунки з німцями)

Розповідь містить принагідні короткі включення про дружину (її праця під час вагітності, народження сина, робота в притулку для дітей остарбайтерів, повоєнні репресії проти Марії) та деякі інші теми. Тобто, особливо змістовно та інформативно розповідь Віктора висвітлює умови праці і побуту примусових працівників на промислових підприємствах та у сільському господарстві, а також їх стосунки з місцевим населенням.

Натомість спогади Марії охопили переважно такі теми:

- *материнство і родинні стосунки* (вагітність, пологи та догляд новонародженого в таборі; турбота про сина в Німеччині; повоєнне виховання сина і його пізніша доля; батько, свекруха)
- *діти примусових працівників у Німеччині* (умови утримання, догляд, хвороби і лікування немовлят у притулку

для дітей остарбайтерів, ясла для немовлят у таборі при заводі)

- *стосунки українських остарбайтерів з місцевим населенням* (позитивний досвід прихильного ставлення і допомоги з боку німців)
- *повоєнні політичні репресії* (арешт і ув'язнення, історія про полонених червоноармійців, які масово загинули в Гулагу, важка праця і втрачене здоров'я в таборах).

У спогадах Марії вкрай мало згадок про промислові підприємства, воєнні дії, режим роботи тощо.

Тобто, особливо змістовно та інформативно розповідь Марії висвітлює долю дітей, народжених примусовими працівницями у Німеччині та ставлення місцевого населення до українських остарбайтерів.

Таким чином, двоє засадничо однакових людей різної статі, що у той самий час перебували у тому самому статусі (примусового працівника) на тій самій території, не лише мали відмінний досвід, зумовлений суто статевими відмінностями (вагітність, пологи та догляд за немовлятами у жінки на відміну від чоловіка), але й зафіксували, зберегли в пам'яті і вибудували у розповіді дві доволі різні картини примусової праці в Німеччині. На рівні загальних фактів, що згадуються у їхніх розповідях, розбіжностей практично нема. Те, що різнить їхню пам'ять – це більша увага до різних сфер і відповідних деталей, різна міра конкретики у темах, які традиційно ближчі чи навпаки віддалені для жінок і чоловіків відповідно. Крім того, розповідь Віктора рясніє географічними назвами та містить чимало точних дат, тоді як у спогадах Марії час має тривалість (певна кількість років, місяців), а події – послідовність; так само обмаль географічних прив'язок.

Пояснення таких відмінностей слід шукати у гендерній соціалізації. На зміст спогадів про минуле – того, що зафіксували

і зберегли у пам'яті жінки – значним чином впливає загальна націленість жінок на оточуючих їх людей. Відомо, що однією з особливостей гендерної соціалізації дівчаток (зокрема, в українській культурі) є виховання в них уважного і турботливого ставлення до інших. Дівчаток змалку вчать уважно слухати старших, стежити за станом оточуючих, пристосовуватись до настрою чи вдачі значимих для них осіб. Фактично, завдяки цьому у жінок виробляється особлива навичка – вони краще за чоловіків декодують невербальні комунікативні повідомлення – тобто можуть розпізнати настрій особи, її ставлення до ситуації людини за виразом обличчя, мімікою, жестами тощо.<sup>28</sup> Жінки пильніше (хоч і мимоволі, а радше за виробленою звичкою) уважніші до тих, хто навколо, придивляються до їхніх рис вдачі, поведінки, зовнішності.

Так, дослідники помітили, що жінки точніше фіксують у пам'яті деталі і події повсякденного життя і побуту (облаштування житла, одяг, зачіски, час доби, погода, випадкові перешкоди та обставини події).<sup>29</sup> До того ж, жінки мають кращі за чоловіків рухові та мануальні навички, чудово запам'ятовують розташування речей у приміщенні, особливості інтер'єру та одягу.<sup>30</sup> У тому, що стосувалося пам'яті на обличчя, жінки також засвідчили кращі здібності до впізнавання людей, яких бачили раніше.<sup>31</sup>

<sup>28</sup> Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ.- СПб.: Питер, 1996.– С. 232

<sup>29</sup> Bertaux-Wiame I. The Life History Approach to the Study of Internal Migration: How Women and Men Come to Paris between wars // Our Common History / Thompson P. – London, 1982. – P. 186-200

<sup>30</sup> Николаева Е. Мужчина и женщина глазами психофизиолога // Потолок пола: Сб. статей / Под ред. Т.Барчуновой. – Новосибирск, 1998. – С. 38-40

<sup>31</sup> Loftus Elizabeth F., Mahzarin R. Banaji, Jonathan W. Schooler, Rachael A. Foster. Who Remembers What?: Gender Differences in Memory // Michigan Quarterly Review. Vol. 26 (1), 1987 «Women and Memory». – P. 77

Ті, хто читав мемуари та автобіографії, написані жінками, не могли не помітити, скільки портретів інших людей, з якими мемуаристок зводила доля, вони містять. До прикладу, усім відомі спогади Марії Савчин «Тисяча доріг».<sup>32</sup> Авторка докладно описує практично кожну згадану у них особу, риси обличчя і статури, звички, особливості вдачі і поведінки, ілюструє їх характерними епізодами. Саме завдяки цьому національне підпілля ніби оживає: монолітний, дещо шаблонний і значною мірою міфологізований образ суворого бійця набуває людських рис.

Узагальнюючи виладене вище, може виділити такі риси жіночої пам'яті:

- ✓ **Дійовими особами** жіночих спогадів є **люди** (а не інституції), жінки часто включають їхні історії, стосунки, опис зовнішності і вдачі у свої спогади
- ✓ Жіночі спогади структуровані навколо значущих **особистих чи сімейних подій** (а не *історичних – політичних, військових* тощо)
- ✓ Жіночі спогади повніше і точніше відтворюють **обставини та деталі повсякденного життя**
- ✓ Жіночі спогади насичені **роздумами про значення та оцінками впливу** певних подій на різні групи людей
- ✓ Жіночі спогади емоційно насичені, містять інформацію про **психологічний стан, емоційні реакції, переживання та сприйняття ситуації** учасниками події.

Таким чином, від жіночих спогадів варто очікувати більшої інформативності з тем, які ближчі жінкам з огляду на їхні типові інтереси чи діяльність. Якщо чоловічі спогади містять більше фактів, то жіночі інформують радше про смисл пережитого; на протигагу до властивих чоловічим нарративам описів перебігу по-

<sup>32</sup> Савчин Марія. Тисяча доріг (Спогади) // Літопис Української Повстанської Армії. - Т. 28. – Торонто: Літопис УПА, 1995. — 600 с.

дій, жінки розповідають про особисте значення та дають оцінку подій. Загалом, менший масштаб, характерна «заземленість» жіночих спогадів та більша конкретизація різних аспектів повсякденного рівня проживання історії дозволяє довідатися про власне отой суто людський вимір минулого, якого так бракує іншим типам історичних документів.

### Гендерні відмінності жіночих і чоловічих наративів.

Гендерна лінгвістика давно довела, що існують суттєві гендерні відмінності у мові та мовленні чоловіків та жінок – як усній, так і письмовій. Жіночі наративи про минуле мають свої виразні особливості порівняно з чоловічими. Таким чином жіночий спосіб репрезентації спогадів – те, *ЯК* жінки розповідають про пережите – відрізнятиметься від чоловічого за низкою параметрів.

Прискіпливою увагою до вивчення гендерних аспектів мови завдячуємо насамперед феміністській лінгвістиці. Починаючи від знакової статті Робін Лакофф «Мова та місце жінки» (1973)<sup>33</sup>, дослідники послідовно вивчали та показували, наскільки фактор гендеру є ключовим для розуміння особливостей жіночого мовлення і письма. На прикладі англійської мови Лакофф, зокрема, вказала на те, що спосіб використання мови жінками і чоловіками є відмінним через особливості гендерної соціалізації – хлопчиків та дівчаток змалку вчать в різний спосіб орудувати мовою, висловлюватись та говорити по-різному, підпорядковуючи це завданню виховання з дівчинки «справжньої леді».

Одночасно з Робін Лакофф свою теорію гендерних відмінностей мови запропонувала німецька лінгвістка Сента Трьомель-

<sup>33</sup> Lakoff Robin. Language and Woman's Place // Language in Society. – Vol. 2 (1), 1973. – P. 45-80; Лакофф Робін. Язык и место женщины // Гендерные Исследования. – Т.5. – Харьков: ХЦГИ, 2000. – С. 241-254

Пльоц.<sup>34</sup> На її думку, жіноча усна і письмова мова є до певної міри «дефіцитною» – їй бракує цілої низки власне «чоловічих» рис (впевненості, домінантності, агресивності тощо). Згодом цю теорію розкритикували. Натомість інші німецькі лінгвісти Ю.Самель і Б.Барон запропонували концепцію «диференціації» чоловічої та жіночої вербальної поведінки, доводячи, що усне і письмове мовлення чоловіків та жінок є різним, посідає відмінності, які не дозволяють звести одні мовні практики до інших.<sup>35</sup> Черіз Крамаре переконана, що «жінки сприймають світ інакше, ніж чоловіки через відмінності у їхньому досвіді і діяльності, заснованих на розподілі праці». Саме тому «чоловіки та жінки говорять різними мовами. У публічному мовленні, жінкам доводиться ретельніше добирати слів і пристосовуватись, оскільки, на думку Крамаре, те, що жінки прагнуть сказати і про що можуть говорити найкраще, нелегко висловити, бо існуючі чоловічі мовні форми не підходять для цього.<sup>36</sup> Жінки (та інші підпорядковані групи) не мають такої свободи чи можливості вільно висловлювати те, що хочуть, бо слова та норми їх використання, вироблені панівною групою, тобто чоловіками.<sup>37</sup>

Дебора Таннен розвивала ідею відмінностей у мові чоловіків і жінок, зумовлену різницею їхніх (суб)культур. Для позначення цього феномену вона запровадила поняття *гендерлект*.<sup>38</sup> На її думку, хоча люди говорять однією мовою, чоловіки та жінки

<sup>34</sup> Короткий виклад цієї концепції див.: Пушкарева Н.Л. О методах анализа «мужских» и «женских» текстов // Теория и методология гендерных исследований / Сост. Н.Ю.Фетисова. – М., 2006. – С. 165-166

<sup>35</sup> Там само. – С. 166

<sup>36</sup> Стислий виклад теорії «німих груп» (muted group theory) Крамаре див.: Griffin Emory M. A first look at communication theory. – New York: McGraw-Hill Companies, Inc., 1997. – P. 454-466

<sup>37</sup> Kramarae C. Women and men speaking: Frameworks for Analysis. – Rowley, MA: Newbury House, 1981. – 194 p.

<sup>38</sup> Deborah Tannen. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. – Perennial Currents, 2001.

уживають різних її, сказати б, «діалектів» – *гендерлектів*. Вона вважала, що ані чоловічий, ані жіночий спосіб говорити не слід вважати правильним або помилковим, кращим чи гіршим, вони просто різні. При цьому кожна стаття оперує своїм словниковим набором та віддає перевагу певній тематиці, вживаючи розмовну мову для різних цілей: чоловіки говорять, щоб досягти результату (інструментальний підхід); жінки говорять, що взаємодіяти з іншими (стосунковий підхід). Сутність відмінності криється в тому, що у спілкуванні з іншими жінки прагнуть встановити зв'язки, а чоловіки – досягти статусу. Через це, жінки будуть радше говорити про почуття, стосунки та людей, включатимуть більше емоційних елементів. Натомість чоловіки уникають проявів емоцій як ознаки слабкості, віддаючи перевагу фактам та відстороненій позиції, вони радше повчатимуть інших з позиції знавця і авторитета.

На основі цілої низки досліджень на матеріалах російської мови було зроблено ряд висновків, що загалом підтверджують теорію гендерлекту та засвідчують наявні відмінності у використанні мови жінками і чоловіками.<sup>39</sup> При вивченні спілкування у родинах московської інтелігенції, виявилось, що жінки також частіше покликаються на власний досвід і послуговуються конкретними прикладами з життя; асоціативні поля у розповідях чоловіків та жінок співвідносяться з різними сегментами картини світу (спорт, професійна діяльність, полювання, військова сфера – для чоловіків, природа, тварини, повсякденний світ на-

<sup>39</sup> Кирилина Алла, Томская Мария. Лингвистические гендерные исследования // Отечественные записки. – № 2, 2005. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.strana-oz.ru/2005/2/lingvisticheskie-gendernye-issledovaniya>. Короткий огляд доробку російський учених див.: Осипова Т. Ф. Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації // Філологічні Студії. – № 7, 2012. – С. 109-120.

вколо – для жінок); жіноче мовлення виявилось також надмірно експресивним (з уживанням відповідних гіпербол та вигуків).<sup>40</sup>

Криміналісти також оперують низкою ознак, за якими можуть розпізнати жіночу статтю автора тексту.<sup>41</sup> Серед них, поміж іншими, такі риси: використання нейтральних слів та евфемізмів для позначення непристойних явищ; схильність вживати престижні та стилістично підвищені форми, кліше, книжну лексику; більша образність мови при описі почуттів, сильне емоційне забарвлення мови загалом; наявність численних вступних слів, а також конструкцій, які вказують на певну міру непевності, невизначеності (*можливо, напевно, вочевидь*). Ті самі характерні риси жіночого мовлення виділяють й інші дослідники, які вивчали жіночу комунікативну поведінку та мовлення.<sup>42</sup> Сучасні лінгвісти вважають, що жіночий стиль на письмі вирізняється спонтанністю, природністю і легший для сприймання, на відміну від чоловічого, який рясніє складнопідрядними реченнями.<sup>43</sup>

Схоже, що різні дослідники, що вивчали гендерні особливості мовлення у різних культурних контекстах, сходяться на думці, що принаймні кілька прикмет є характерними саме для жіночої мови, а жіночі автобіографічні наративи відрізняються від чоловічих за низкою ознак. Однією з них є більше, порівняно з чоловіками, емоційне наповнення жіночих текстів. Жінки використовують більше емоційно-забарвленої лексики та загалом ширший спектр мовних засобів для вираження своїх думок. На

<sup>40</sup> Земская Е. А., Китайгородская М. А., Розанова Н. Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании / Под ред. Е. А. Земской и Д. Н. Шмелева. – М., 1993. – С. 90–136.

<sup>41</sup> Гомон Т. В. Исследование документов с деформированной внутренней структурой. – Дисс. ... канд. юрид. Наук. – М., 1990. – С. 96.

<sup>42</sup> Узагальнені результати низки досліджень див.: Пушкарева Н.Л. О методах анализа «мужских» и «женских» текстов... - С. 178

<sup>43</sup> Мартынюк А.П., Землянский П.Н. Речевое поведение мужчин и женщин в малых группах // Язык. Сознание. Этнос. Культура. – М., 1994. – С. 134-135

прикладі російської мови було доведено, що жіноча мова містить більше емоційних оцінок, порівнянь, гіпербол, вона також багатша на синоніми.<sup>44</sup> Подібно ж в англійській мові: при вербалізації спогадів жінки краще за чоловіків користуються словами та образами для «реєстрації» факта переживання чи самої події.<sup>45</sup> Спогади жінок про події власного життя довші, більш деталізовані та більш (емоційно) яскраві за чоловічі.<sup>46</sup> Загалом, жінки схильні включати у свої автобіографічні розповіді більше емоційно-насичених елементів, описуючи психологічний стан та реакції учасників подій,<sup>47</sup> вербально передаючи загальну емоційну атмосферу того, що відбувалося. При цьому дослідникам, що працюють у форматі усної історії, важливо мати на увазі ще одну важливу відмінність: жіночому емоційному мовленню властива фонетична експліцитність, тоді як для чоловіків характерна лексична, тобто жінки передають свої емоції головно через інтонації, а чоловіки – словами.<sup>48</sup>

Яскравою ілюстрацією психологічної напруги та емоційної насиченості – як характерної ознаки жіночого автобіографічного нарративу – може слугувати фрагмент інтерв'ю з Галиною Небесною, 1922 р.н., родом з Поділля, яке опубліковане у збірці «Незвичайні долі звичайних жінок». На прохання дослідника

<sup>44</sup> Земкая Е.А., Китайгородская М.А., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи... – С. 90-136; Грошев И.В. Вербально-гендерные модели мужской и женской речи // Гендерные отношения в России: история, современное состояние, перспективы / Мат. международной науч. конф. – Иваново, 1999. – С. 61-66

<sup>45</sup> Ely R., McCabe A. Gender Differences in Memories for Speech // Gender and Memory / Ed. by Leydesdorf S., Passerini L., Thompson P. – Oxford, 1996. – P. 17-31

<sup>46</sup> Bauer Patricia J., Leif Stennes, Jennifer C.Haight. Representation of the inner self in autobiography // Women's and men's use of internal states language in personal narratives // Memory. – 2003. – Vol. 11 (1). – P. 28

<sup>47</sup> Bauer P.J., L.Stennes, J.C.Haight. Representation of the inner self in autobiography... – P. 28

<sup>48</sup> Земская Е.А., Китайгородская М.А., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи... – С. 90-136.

жінка описує відправку української молоді на примусові роботи до Німеччини:

*«Таке було страшне видовище, що я вам навіть не можу розказати. То був один плач. Один був крик, один зойк, одне благання, одне проклинання, і, ну, не можу навіть вам розказати. Страшно. Як ми всі страшно плакали, як нас садили на машини, як тоті матері і мліли, і плакали, і благали. А як рушили... ті дві машини в сторону Сатанівки, з Сатанівки в Городок, то так бігли і матері, і сестри, і брати; бігло так всьо до самого села Гречана і то було два з половиною кілометри. Але шофери їхали, знаєте, не таким швидким темпом, а повільно їхали. І там ми так сильно кричали на машинах, так ми вже благали, так молилися всі. Боже! Не можу вам розказати...»<sup>49</sup>*

Іншою доволі універсальною прикметою жіночого мовлення є тяжіння жінок до правильності, літературності мови. Ще у 1920-х роках Отто Есперсен помітив, а згодом інші дослідження це підтвердили, що жіноче письмо (зокрема автобіографічне) вирізняється тенденцією до частішого вживання престижних (орієнтованих на усталені літературні норми) мовних форм; жіноча мова більш «ввічлива», жінки частіше використовують евфемізми, тоді як чоловіче мовлення має більше елементів розмовного, частіше містить лайку.<sup>50</sup> До того ж, жінкам більш властиве прагнення до престижних форм вимови.<sup>51</sup> Американська соціолінгвістка Лаада Біланюк, яка вивчала цей феномен на прикладі української мови, пояснює його дією кількох соціокультурних чинників: з одного боку, національна міфологія конструє образ

<sup>49</sup> Незвичайні долі звичайних жінок: Усна історія ХХ століття / Гол. упоряд. Іроїда Винницька. – Львів: Видавництво Львівської Політехніки, 2013. – С. 295

<sup>50</sup> Пушкарева Н.Л. «Пишите себя!» (Гендерные особенности письма и чтения) // Сотворение истории. Человек. Память. Текст / Под ред. Вишленковой Е.А. – Казань, 2001. – С. 251; Labov William. The intersection of sex and social class in the course of linguistic change // Language Variation and Change. – № 2, 1990. – P. 205–254.

<sup>51</sup> Норець Т.М. Гендерний аспект дослідження норми вимови // Культура народів Причорномор'я. — 2007. — № 122. — С. 64-65

жінки як хранительки української мови і традицій, то ж жінки перебувають під нормативним тиском суспільних очікувань – їм наче належить говорити коректно; з іншого боку, більша вимогливість жінок до якості і чистоти власної мови зумовлена усвідомленням обмежень української мови як засобу соціальної впливовості.<sup>52</sup> Існує також думка, що схильність до вживання саме престижних літературних мовних форм та вимови може розглядатися один із способів самоствердження і підвищення статусу жінок в суспільстві через демонстрацію високої мовної компетенції.<sup>53</sup>

Питомою прикметою чи не кожної жіночої розповіді є те, що вона часто містить пряму мову та діалоги. Узагальнені результати кількадесят експериментів вказують на перевагу жінок у вербальній пам'яті – дівчатка та жінки краще фіксують сказане і почуте, можуть дуже точно відтворити діалог (включно з інтонацією); чоловіки і хлопчики, натомість, запам'ятовують суть справи в узагальненому вигляді, і саме в такій узагальненій формі відтворюють інформацію згодом.<sup>54</sup> Настанова прислухатися до слів оточуючих, яку дівчатка засвоюють змалку, є вірогідно одним з чинників, які обумовлюють цю рису жіночої розповіді. Дослідникам, які вивчають спогади українських жінок (у формі мемуарів, автобіографій чи усноісторичних інтерв'ю), нескладно помітити, як рясно у цих нарративах трапляються діалоги та включення прямої мови інших осіб, про яких йдеться у розповіді. Жінки дуже часто намагаються дослівно відтворити розмову, а не лише передати її загальний зміст, таким чином

<sup>52</sup> Bilaniuk Laada. Gender, language attitudes, and language status in Ukraine // *Language in Society*. – Vol. 32(1), 2003. – P. 75

<sup>53</sup> Норець Т.М. Гендерний аспект дослідження норми вимови // *Культура народів Причорномор'я*. – № 122, 2007. – С. 64-65

<sup>54</sup> Loftus E.F., M.R.Banaji, J.W.Schooler, R.A.Foster. Who Remembers What?.. – P. 77; Ely R., McCabe A. Gender Differences in Memories for Speech... – P. 17-31

ніби надаючи «голос» тим, хто вже не має можливості говорити самостійно.

Ще однією характерною рисою жіночих автобіографічних нарративів, яку помітили дослідники помітили, є те, що у своїх спогадах жінки частіше асоціюють себе із сім'єю чи колективом, ведучи розповідь наче від імені групи (ми), представляючи спільний досвід. Натомість чоловіки – навіть усвідомлюючи свою належність до певної групи, у розповіді наголошують власне окреме «я» – їх розповіді більш індивідуалістичні.<sup>55</sup> До того ж, жінки менше за чоловіків схильні ставити себе у центр подій, у своїх спогадах вони примешують значення власної діяльності та наголошують роль інших.<sup>56</sup>

Читаючи автобіографії і мемуари жінок чи слухаючи їхні усні спогади про минуле, неможливо не помітити, що й справді значну їх частину займають розповіді не про себе, а про інших людей. Жінки охоче і докладно розповідають не лише про найближчих родичів (батьків, братів та сестер, подружжя і дітей), але й про інших людей, з якими їх звела доля, щедро переповідаючи їхні життєві історії. Яскравим прикладом є спогади Надії Суровцової,<sup>57</sup> у яких колишня невільниця Гулагу знаходить місце навіть для тих, з ким довелося провести всього кілька днів в одній камері. Для її мемуарів характерні численні короткі зарисовки про інших ув'язнених жінок, які загалом не відіграли якоїсь значної ролі в долі авторки. Ось лише два такі епізоди про короткі зустрічі у свердловській та іркутській в'язницях:

<sup>55</sup> Bertaux-Wiame I. The Life History Approach to the Study of Internal Migration: How Women and Men Come to Paris between wars // *Our Common History* / Ed. by Thompson P. – London, 1982. – P. 186-200

<sup>56</sup> Sangster Joan. Telling Our Stories: Feminist Debates and the Use of Oral History // *The Oral History Reader* / Ed. by R.Perks and A. Thompson. – London: Routledge, 1998. – P. 89

<sup>57</sup> Суровцова Надія. Спогади. – Київ: Видавництво ім.О.Теліги, 1996. – 432 с.

«Зустрілася мені ще маленька циганочка. Була заарештована вся її родина: танцівниця-мати, батько – мандрівний актор, і, здається, ще брат. Було їй літ сімнадцять. Чорні очі, тендітна постать і кучеряве волосся. Вона тужила, і я переконувала її, що вона неодмінно зустрінеться з матір'ю. «Моя мама така гарна, вона так танцює і співає. А на руці в неї широкий срібний браслет. Зустрінетесь, скажи, що я жива.» Потім ринув людський потік і циганка зникла. Вийшли ми, здається, другого дня...»<sup>58</sup>

«Софа Паухель, німкеня з Кенігсберга, політемігрантка. Її чоловік був редактором якоїсь газети на Уралі, також комуніст. Вона кидалась в очі яскравою, незвичайною красою і чорною з сивиною буйною стриженою шевелюрою (...) Паухель походила з заможної сім'ї і вийшла заміж за комуніста, порвавши з ріднею, що не прийняла її світогляду. Вони обоє емігрували в Радянський Союз, були дуже сердечно прийняті і чоловіка направили на партійну роботу на Урал, де й застала їх негода...»<sup>59</sup>

Таку схильність жінок говорити радше про інших, аніж про себе, можна пояснити особливостями виховання дівчаток, яких змалку вчать орієнтуватися на потреби оточуючих, дбати про ближніх, бути жертвовними, нехтуючи власними потребами та інтересами на благо родини і громади. Традиційно в українській культурі жіночий егоїзм є неприйнятним – і ця настанова спрацьовує у жіночих нарративах, особливо усних. З одного боку, така особливість жіночих спогадів дає історикові великі переваги, бо дозволяє довідатися про долі багатьох різних людей, від чого образ минулого стає складнішим і опуклішим, проявляються соціально-психологічні, комунікативні фактори певних рішень і вчинків. З іншого боку, постійно зосереджуючись на розповідях про інших (що особливо характерно для усних спогадів у форматі інтерв'ю), жінки часто буквально забувають про себе – їхня власна біографія ніби губиться серед безлічі інших.

<sup>58</sup> Там само. – С. 267

<sup>59</sup> Там само. – С. 269

Нерідко доводилося опинятися в ситуації, коли жінки – колишні учасниці національно-визвольних змагань, захоплено, довго і докладно розповідали про командирів, про бойові операції і про подвиги своїх побратимів по зброї, однак вкрай неохоче і дуже кучо описували свою власну участь у підпіллі. Жінки явно недооцінювали значення своєї власної ролі у боротьбі, вважали свій внесок незначущим, не вартим того, щоб про нього говорити. Для них вартим наукових досліджень та історичних праць був лише військово-політичний аспект боротьби, все інше було другорядним, допоміжним, несуттєвим. Таку настанову, на жаль, підсилюють й самі дослідники, які під час інтерв'ю з жінками-підпільницями запитують тих про різні сторони боротьби, але не про власний жіночий досвід.<sup>60</sup> Звичайно, форми і масштаб жіночої участі у підпіллі назагал суттєво відрізнялися від чоловічих ролей і внесків, адже функції повстанців значною мірою власне будувалися на принципі гендерного розподілу обов'язків і компетенцій в УПА (з абсолютним переважанням чоловіків черед бійців, а також політичного керівництва і командного складу, тоді як жінки становили основну масу зв'язкових, молодшого медперсоналу, серкретарів-друкарок, тощо). Працю жінок для підпілля справді дуже незручно вкладати у сформований героїчний нарратив історії УПА.<sup>61</sup> Схоже, жінки підпільниці до певної міри прийняли цей комплекс меншовартості жіночого внеску. Дослідникам ще належить подолати цей стереотип і на решті почати цінувати кожен внесок і кожную роль, рівномірно наділяти увагу усім аспектам і вимірам минулого, бо лише за

<sup>60</sup> Докладніше про це див.: Кісь О. Кісь О. Історія України у дзеркалі жіночих дол. Рецензія на книгу [Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття / Гол. упор. І.Винницька. – Львів: Видавництво Львівської Політехніки, 2013. - 836 с.] // Народознавчі Зошити. - № 2, 2014. – С. 422-425.

<sup>61</sup> Кісь О. Між особистим і політичним...

таких умов можемо говорити про всебічність історичних досліджень та повноту наших знань про минуле.

У справі адекватного представлення жіночого історичного досвіду дослідників чекають певні виклики, що криються в структурі андроцентричної мови. Усталені у мові назви різних видів діяльності часто не співвідносяться з жіночим досвідом. Наприклад, труднощі викличе застосування таких звичних понять як «праця» і «відпочинок» до опису жіночого повсякдення, бо ціла низка суто жіночих занять не вкладаються чітко в жодну з цих категорій, тоді як інші види жіночої діяльності (у сім'ї, громаді чи у справах доброчинності) можна описати як «невидиму працю». Подібно ж проблематичним є поділ на «приватне» і «публічне», який штучно протиставляє ці сфери, маскуючи той факт, що для жінок ці межі є рухливими, гнучкими і нерідко перехрещуються.<sup>62</sup> Як, скажімо, категоризувати роботу жінок, які по західноукраїнських селах місяцями у величезних кількостях варили їжу, прали, шили та ремонтували одяг для бійців УПА, що перебували у глибокому підпіллі по лісах? Це побутова праця чи своєрідний тип участі у політичній боротьбі? Чи, наприклад, нам слід вважати співнародних українських пісень у таборах Гулагу жіночим дозвіллям чи формою ненасильницького спротиву режимові, спрямованого на руйнування ідентичності в'язня? Або ж інше: відомо, що в особливо скрутних обставинах (під час Голодомору, у таборах Гулагу, під час німецької окупації) непоодинокими були випадки умовно-добровільних сексуальних стосунків жінок із чоловіками, наділенами владою, винагородою за які ставала їжа, гроші чи певні пільги (зняття сім'ї з «чорної дошки», легші види робіт у таборах чи вилучення зі списку на відправку до Німеччини). Та чи можемо ми дозволити собі назвати цю практику проституцією, морально затаврувавши отих «нищих» жінок за вимушено

<sup>62</sup> Devault Marjorie L. Talking and listening from women's standpoint: feminist strategies for interviewing and analysis / Social Problems. – Vol. 37(1), 1990. – P. 97

обрану у критичних для життя обставинах саме таку стратегію виживання? Справді, як вже давно усвідомили дослідниці-феміністки, «називання є політичним актом, бо ярлик, навішаний на певний вид діяльності, встановлює та обґрунтовує її соціальну цінність; жіночі заняття часто отримували назви, які слугували справі контролю та підпорядкування жінок.»<sup>63</sup> Через це історикам слід бути гендерно-чутливими і до мови власних текстів, прискіпливо добираючи слів, з огляду на потенційні наслідки практики найменування.

Повертаючись до мови жіночих особистих наративів. Андроцентрична мова не надає жінкам достатніх і адекватних виражальних засобів, щоб висловити, вербалізувати специфічно жіночий досвід. «Невідповідність між жіночим життям і словами, доступними для того, щоб говорити про цей досвід, створює для звичайних жінок справжні труднощі самовираження у їх повсякденному житті. Позаяк слова часто не підходять, то жінка, яка хоче розповісти про свій досвід, змушена «перекладати» – чи то описуючи щось не зовсім правильно, чи то вдаючись до нестандартного вживання мови», зауважує Мерджорі Діволт.<sup>64</sup> Історики, що працюють із особистими спогадами жінок, повинні мати на увазі ті труднощі, з якими стикаються жінки, вербалізуючи свій досвід непристосованою для цього мовою – нам слід ретельніше вчитуватись у рядки та дослухатись до розповідей жінок, орієнтуючись не стільки не пряме значення слів, скільки намагаючись збагнути *смысл* того, що ними висловлено.

З іншого боку, фахівці з вивчення жіночих наративів підкреслюють, що у цих текстах завжди так чи інакше порушуються питання гендерних відносин у суспільстві, бо для жінок ця тема є особливо чутливою, значущою. «Гендерна динаміка більш виразно розкривається у наративах жінок, аніж у чолові-

<sup>63</sup> Там само. – С. 110

<sup>64</sup> Там само. – С. 97



ків. Жіночі особисті наративи є, поміж іншим, розповідями про те, як жінки долають свій «винятковий» гендерний статус.»<sup>65</sup> Як слушно відзначила Дана Жак, у жіночій усній автобіографії присутній конфлікт поміж особистим досвідом жінки, її почуттями і думками, та тими панівними культурними стереотипами, які диктують, як саме належало б поводитись чи мислити жінці.<sup>66</sup> То ж жіноче мовлення віддзеркалює постійний процес узгодження особистісного і загальнокультурного, пристосування специфічно-жіночого досвіду до андроцентричної норми.

Розповідь про власне життя – це завжди певна декларація позиції, поглядів, цінностей, що у випадку жінок часто виходять за межі усталених норм, умовностей, традицій. Це особливо слушно, коли мова йде про *написані* жінками автобіографії та мемуари. Сідоні Сміт, одна й найбільш авторитетних дослідниць жіночого автобіографічного письма, вважає, що автобіографія є певним життєвим *маніфестом*. В автобіографії жінка створює майданчик, де вона може представити і обстояти свої (революційні) погляди і свою (емансиповану) ідентичність. Таким чином, автобіографія є одним з проявів жіночої дієздатності (*agency*), тому цей жанр відіграє особливу роль в емансипації жінок.<sup>67</sup>

Донна Стентон, одна з найбільш авторитетних дослідниць і теоретиків жіночого автобіографічного письма (автобіографій, мемуарів, щоденників і листів), глибоко переконана, що воно докорінно відрізняється від чоловічих наративів. Щоб підкрес-

<sup>65</sup> Introduction // *Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives* / Ed. by The Personal Narratives Group. – Bloomington: Indiana UP, 1989. – P. 4-5

<sup>66</sup> Anderson Kathryn, Susan Armitage, Dana Jack, Judith Wittner. *Beginning where we are: feminist methodology in oral history* // *Feminist Research Methods. Exemplary Reading in Social Sciences* / Ed. by McCarl Nielsen Joyce. – London: West View Press, 1990. – P. 102-104

<sup>67</sup> Smith Sodonie. *The Autobiographical Manifesto: Identities, Temporalities, Politics* // *Autobiography and Questions of Gender* / Ed. by Shirley Neuman. – London: Frank Class, 1991. – P. 188-189

лити цю засадничу відмінність від чоловічого автобіографічного канону, вона ще у 1980-х запропонувала навіть застосовувати окремий термін «*авто-гіно-графія*». Для неї жіноча автобіографія є способом артикулювати власне жіноче Я, надати йому існування, через автобіографію жінка власне стає *суб'єктом*.<sup>68</sup> В ситуації, «коли патріархальна культура категоризує жінку як *об'єкта*, автобіографія надає їй можливість виразити себе як *суб'єкта*, зі своєю власною самістю»<sup>69</sup>. Термін *автогінографія* покликаний підкреслити, що жінки вільні писати про себе безвідносно до якоїсь наперед заданої точки відліку чи «правди».

Дуже корисними для вивчення саме такого – емансипаційного – досвіду, закодованого між рядками жіночих спогадів, є висновки італійської дослідниці Луїзи Пасеріні. Вчена вважає, що «стереотип бунтівниці, який часто повторюється в жіночих автобіографіях, не стільки описує реальну поведінку, скільки виконує важливу алегоричну функцію. Він може бути способом показати проблеми ідентичності в межах дискримінаційного для жінок соціального устрою»,<sup>70</sup> дозволяючи пояснити і обґрунтувати власні дії всупереч усталених гендерних норм і приписів, виправдати нетиповий для жінки вибір чи нетрадиційний життєвий сценарій. Це особливо актуально для жінок, активні роки життя яких припали на період радикальних соціокультурних і політичних трансформацій та суспільних іновацій ХХ ст.

Підсумовуючи викладене, можемо виділити такі особливості жіночого біографічного наративу:

<sup>68</sup> Stanton Donna C. *Autogynography: Is the Subject Different?* // *The Female Autograph* / Ed. by Stanton, Donna C. – Chicago: University of Chicago Press, 1984. – P. 3-20

<sup>69</sup> Cosslett, T., Lury C., Summerfield P. *Introduction* // *Feminism and Autobiography: Text, Theories, Methods* / Ed. by Cosslett, T., Lury C., Summerfield P. – London: Routledge, 2000. – P. 6

<sup>70</sup> Passerini Luisa. *Women's Personal Narratives: Myths, Experiences and Emotions* // *Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives* / Ed. by The Personal Narratives Group. – Bloomington: Indiana UP, 1989. – P.191

- ✓ Жінки використовують *ширший спектр мовних засобів* для вираження своїх думок;
- ✓ Жінки тяжіють до *престижних форм мови та вимови*, літературної чистоти, жіноча мова більш «ввічлива»;
- ✓ Жіночі розповіді часто включають *пряму мову та діалоги*;
- ✓ Жінки схильні розповідати про інших, *замовчувати власну участь* та внесок у події;
- ✓ жінкам *складніше вербалізувати специфічно жіночий досвід*, їм доводиться творчо використовувати доступні мовні форми і засоби;
- ✓ жіночий автобіографічний наратив є способом жіночого самоствердження у публічному просторі – має *емансипаційний смисл*;
- ✓ Жіноча мова і мовлення більш *емоційно забарвлені* (лексично та інтонаційно), точніше передають атмосферу та *психологічний стан* учасників подій

Автобіографії та мемуари жінок так чи інакше розповідають складну і суперечливу історію жіночої емансипації упродовж XX ст., історію подолання стереотипів і опанування нових сфер та способів самореалізації, підриву традиційних уявлень про жіночність та розширення спектру жіночих соціальних ідентичностей. Гендерна чутливість дослідника до мови наративу дозволить точніше відчитати у ньому усю неоднозначність і суперечливість процесів модернізації на рівні особистого досвіду.

### Висновки

В силу гендерного укладу українського суспільства, жіночий досвід відрізнявся (часто – дуже суттєво) від того, ЩО і ЯК пережили чоловіки. Жінки зафіксували та зберігають в пам'яті дещо відмінну картину минулого – інші його аспекти, сторони, виміри. Їхня історія – більше заземлена, але водночас менше

міфологізована, менше уражена пропагандистськими штампами. Жінки – свідки і учасниці подій – інакше розповідають про пережите минуле: їхні історії наповнені людьми, їх радостями і болями, їх чеснотами та вадами, їх співпрацею та конфліктами, що додає нашим знанням про минуле людиноцентричності. Їхня «оптика» дозволяє роздивитися деталі та подробиці повсякдення, зануритися у світ турбот, почуттів і переживань людей минулого, а ще – почути голоси тих, хто вже не зможе свідчити сам. Картина минулого, яку зберігає жіноча пам'ять, за своїм змістом відрізняється від чоловічої. Тому, з одного боку, прагнучи пізнати минуле у його повноті та всевимірності, дослідники просто зобов'язані залучати та враховувати жіночі спогади при вивченні практично будь-якого історичного явища чи події. З іншого, історик, особливо працюючи з особистими спогадами як джерелами, має зважати на гендерні особливості фіксації та зберігання спогадів, враховувати гендерні особливості вербальної їх репрезентації. Саме такий гендерно-чутливий підхід дозволить адекватно інтерпретувати особисті спогади, уникнути невиправданих узагальнень та хибних припущень. Ігнорувати історичний досвід українських жінок у XX ст. неможливо хоча б тому, що це досвід половини мешканців України – без нього й сама історія буде лаше напів-історією. Саме жіночі історії розкривають нам таємниці того, як звичайним українцям вдалося вистояти, вижити, якою ціною вдалося подолати усі ті неймовірні випробування, що випали на долю народу у XX ст.